

О. О. Бистрова

ПОРТРЕТ ЯК СТИЛЕТВОРЧИЙ ФАКТОР В РОМАНІ Ф. ДОСТОЄВСЬКОГО «БІСИ»

Н.Гей вважає, що портретні замальовки «зведені до мінімуму у Достоевського [2, с. 318]». Дозволимо собі не погодитися з цим твердженням. Є у Достоевського й портрети анкетних даних, і метонімічні портрети, і фрагментарні, й подрібнені на домінантні деталі, є й портретні деталі, які стають знаковими у формуванні характеру героя, його поведінки, є колективні портрети, є портрети миттєвих змін, є опосередкований портрет – портрет очима іншого персонажу, є альтернативний портрет, портрет-синкриза – зіставлення різних точок зору щодо зовнішності певної людини. Можна говорити й про портрет-анакризу, тобто намагання письменника змусити іншого героя висловитися про першого. М. Бахтін так пояснює ці терміни: «Під синкризою розумілось зіставлення різних точок зору на певний предмет... Під анакрузою розумілись засоби викликати, провокувати слова співбесідника, змусити його висловити власну думку... [1, с. 147]».

У «Бісах» зустрічаємо всі види портретів. Ось мати Ставрогіна – генеральша Варвара Петрівна – жінка рішуча в своїх діях, категорична в судженнях, вольова й енергійна. Її портрет суттєвого значення не має, проте він став потрібним ситуативно, щоб доказово проілюструвати побоювання Степана Трохимовича – чи не має генеральша наміру оженити його на собі. І тут на допомогу приходять автор-оповідач-хронікер: «Дійсно, Варвара Петрівна зовсім не була подібна до красуні: це була висока, жовта, кістлява жінка, з надмірно довгим лицем, яке нагадувало щось коняче [3, с. 17–18]». Портрет відверто пейорантний, навіть вбивчий, але запам'ятовується. Більше Достоевський до нього не повертається, але портрет незримо присутній, як еманція генеральші. З огляду на цей портрет читач готовий повірити, що стосунки між генеральшею та її приживальником були, дійсно, платонічними.

Д. Чижевський, аналізуючи духовну ауру героїв Достоевського, майже не звертає уваги на їх зовнішність, а якщо й звертає, то в одному ряду з прикметами антропологічного характеру: «І тому Ставрогін за всієї своєї *краси*, витонченості, джентльменства, освіченості, розуму, сміливості і самовпевненості залишається внутрішньо і зовнішньо пасивним перед лицем живої і конкретної дійсності... У нього не обличчя живої людини, а якась машкара [5, с. 369–370]». Серед усіх складників цілісної характеристики Ставрогіна Чижевський першим наводить красу й витонченість. Це – риси зовнішнього портрету, і вони відверто меліоративні.

Звертати увагу на зовнішність Ставрогіна Достоевський починає досить рано: «Коли його, у шістнадцять років повезли до ліцею, то він був кволим і блідим, дивно тихим і задуманим. (Пізніше він вирізнявся надзвичайною фізичною силою) [3, с. 35]».

За бажанням татан Nicolas став військовим, але похизуватися у мундирі додому не приїхав. Це – антидеталь, мінус прийом, який свідчить, що Ставрогін не був марнославним.

Достоевський любить використовувати ситуативні портрети: вираз обличчя героя в певній ситуації: «Nicolas дивився дуже нелюб'язно, зовсім не по-родинному, був блідий, сидів знітившись і слухав із зведеними бровами, ніби переборюючи сильний біль [3, с. 42]».

Для позначення душевних хвилювань Ф. Достоевський визнає лише два кольори – зблід, почервонів, іноді з клішованими порівняннями – «як сорочка», «як стіна» й «мов рак» тощо. Ставрогін переважно стає блідим у стресових для нього ситуаціях.

Є ще у Достоевського портрет *нарощуваних даних*. Між двома досить детальними описами зовнішності Ставрогіна проходять чотири роки. Наратор, який спостерігає зміни у зовнішності героя (наратизований дискурс за О. Ткачуком), додає нові риси й одночасно зіставляє їх з попередніми. Портрет більш розлогий, всеохопний і в деяких моментах має полемічний характер. Наратор ніби спростовує думку Д. Чижевського щодо подібності обличчя до машкари: «Як і чотири роки тому, коли я в перший раз побачив його, так і тепер я був вражений з першого ж на нього погляду. Я анітрохи не забув його; але, здається є такі фізіономії, які завжди, кожного разу, як з'являються, ніби приносять із собою дещо нове, ще не помічене в них нами, хоча б ви і сто разів раніше зустрічалися. Ніби він був все той самий, як і чотири роки тому: такий же вишуканий, такий же поважний, так само важно входив, як і тоді, навіть майже такий же молодий. Легка посмішка його була так само офіційно ласкава і так само самовдоволена, погляд такий же суворий, вдумливий і ніби неуважний. Одне слово, здавалося, ми вчора лише розлучилися. Проте, одне мене вразило: раніше, очі вважали його красенем, але обличчя його дійсно «походило на маску», як виловлювалися деякі з лихомовних пань нашого товариства. Тепер же, – тепер же, не знаю чому, він з першого ж погляду показався мені рішучим, беззаперечно красенем, так що вже аж ніяк не можна було сказати, що лице його подібне до маски. Не тому, що він став трохи біднішим, ніж раніше, і, здається, дещо схуд? Або, можливо, якась нова думка висвічувала тепер у його погляді? [3, с. 145]».

Отже, портретні зміни ніби у кращий бік: беззаперечний красень і мерехтіння нової думки в очах. Блідий колір обличчя ще більш поглибився. Нові, нарощені прикмети підкреслюють зрушення психічного та інтелектуального рівнів при безперечній красі – портрет ідеального героя. До цього зовнішнього портрету, але з певним вектором у духовний світ, додається тут-таки ще й голос: « – Вам не можна бути тут, – промовив до неї (дружини, Марії Тимофіївни. – О. Б.) Микола Всеволодович ласкавим, мелодійним голосом, і в очах його засвітилася надзвичайна ніжність. Він стояв перед нею у найшанобливішій позі, і в кожному русі його була найщиріша повага [3, с. 146]».

Нарощуються до портрету такі риси, як статура, жести, мелодійний ласкавий голос. Достоевський ніби зраджує своїй манері, дещо сухій, з використанням загальноприйнятих зображально-виражальних засобів. Його проза тут наближається до поезії, хоча це різні стихії.

Ф. Достоевський володіє значним арсеналом засобів для зображення мінливості виразів, поглядів, інтонацій, його Ставрогін може мати в тій самій сюжетній колізії вигляд невинний і простодушний, стриманий і ввічливий, байдужий і навіть млявий, лінивий і неуважний і навіть нетерплячий. *Портретна плинність* може перейти у портрет миттєвий змін: «...вираз зухвалого подиву змінився на лиці Миколи Всеволодовича гнівом, він нахмурих брови... [3, с. 164]».

Епітет «блідий» – наскрізна портретна домінанта зовнішності Ставрогіна навіть і в стані сну: «...навіть дихання майже не можна було помітити. Обличчя було бліде й суворе, але зовсім ніби застигле, нерухоме; брови дещо зсунуті та нахмурені; рішуче, він нагадував бездушну воскову фігуру [3, с. 182]».

Достоевського як митця переповнювали перипетії сюжетного плину, він поспішав шалено, тому ніби вибачався перед читачем: «Шкода, що треба вести оповідь скоріше й нема коли описувати, але ж і не можна зовсім без відміток». Отак, похапцем дає портрети героїв, бо не можна ж не сказати, як виглядав, скажімо, супротивник Ставрогіна на дуелі – Артемій Павлович Гаганов, син Гаганова, якого колись Ставрогін потягнув за носа. Після поспіхом накиданого портрета, письменник вдається до розлогої характеристики несимпатичної йому людини тому, що Гаганов був проти скасування кріпацтва: «Не було нагоди досі сказати про його зовнішність. Це була людина висока на зріст, біла, сита, як кажуть люди, навіть жирна, з білявим ріденьким волоссям, років тридцяти трьох й, можливо, навіть з красивими рисами обличчя [3, с. 223]». Портрет Ставрогіна поданий через зміни психологічного характеру, так би мовити, душевний портрет, точніше – портрет духовних миттєвосте, портрет як фотографія особистості, яка не слідкує за виразом свого обличчя: «твердо заявив», «з нетерпінням проговорив...», «закричав Ставрогін, втрачаючи терпець, «нерухомо очікував пострілу», «Ставрогін забув колишню горячковість», «Лице його виражало злість», «Ставрогін мав дуже заклопотаний вигляд, був навіть вражений», «Плював на вашу заслугу, я ні в кого не шукаю її!», «Я знаю, що я нікчемний характер, але я не лізу і в сильні», «Микола Всеволодович увійшов до себе сильно зняковілим» [3, с. 223–228].

Яка палітра відчуттів! Яка неординарна особистість! Письменник лише називає почуття, а реципієнт навіть і не встигає стежити за зовнішніми змінами. Це – домислюваний, домальований реципієнтом-співтворцем портрет.

Таким чином, портрет як засіб творення особистості у Достоевського – існує. Це портрет психолога, а може радше – антрополога. Для Д. Чижевського саме антропологія письменника – вища за психологію. Антропологія відкриває нові перспективи дослідження духовного життя людини, розуміння її у безлічі

проявів: «У творчості Достоевського стукотить до свідомості віку, що відірвався від багатовікової філософської традиції, ідея ієрархічності людського буття. Вона відкрилася йому як великому художнику-антропологові (ми навмисне не кажемо «психологові»)»... [6, с. 345]».

Митець-антрополог не міг багато уваги приділяти детальному зображенню портретів своїх героїв. Портрет для нього – вторинне. Первинне – душа, її функціонування, вирування духовних порухів під впливом життєвих перипетій, відгомін їх в очах, у миттєвих змінах виразів обличчя, за якими усвідомлення почуттів, когнітивність душевних зрушень. А в антропологію, як її розумів Чижевський, входить усе. Це наука про людську поведінку або поведінку людини. Сьогодні когнітивна наука стає міждисциплінарною. В її задачі входить і опис/вивчення систем знань, процесів обробки та переробки інформації дослідження загальних принципів організації когнітивних здібностей людини в єдиний ментальний механізм і встановлення взаємозв'язку та взаємодії між ними.

Термін *когнітивний* все більше набирає значення «внутрішній», «ментальний», раніше тлумачився як «пізнавальний» або той, що відноситься до пізнання.

Антропологія за Чижевським – це геніально передбачена міждисциплінарна когнітивна наука, форми пізнання світу, екологічного середовища здійснюються у формах когніції. Когнітивізм – це нова форма наукового знання, це нова наукова парадигма. Антропологія за Чижевським – це когнітивна психологія. Хоча й вона лише частина «когнітивної науки», яка охоплює також штучний інтелект, лінгвістику, нейрофізіологію та філософію розуму [4, с. 3-12].

Дослідження поетики романної прози Достоевського – від ідей до виразу обличчя героїв, від вчинків до задумів перетворення суспільства, від окремих проявів духовного життя до суцільної поліфонії, від секретів окремої особистості до загадковості «народного духу», від байдужості до пейзажних замальовок до звеличення ролі природи, від наскрізного мотиву божевілля до утвердження високого інтелекту. Для Чижевського антропологія, крім розлогого і детального трактування проблеми відчуття й сприймання, повинна спиратися на : а) продуктивне мислення, б) вольове та емоційне життя, в) на проблеми сутності людини, г) на сенс її буття, на її місце у світі, д) на єдність її ества. Антропологія повинна враховувати цілісність та єдність людської істоти, глибину, складність і загадковість її буття.

Послуговуючись найпростішими «елементами» (матеріальними та психічними), не можна однаково успішно пояснити найскладніші явища людського життя. Буття людини не «одноповерхове», воно має свою внутрішню проблематику та загадковість... [6, с. 343-344]. Бачення Чижевським суті антропології як науки міждисциплінарної знаходить сьогодні підтвердження в засадах, як ми вже згадували, когнітивної науки. Поетика романів Достоевського підтверджує продуктивність когнітивного підходу до

різних форм функціонування поетичних атомів або, як тепер кажуть, – поетикальної парадигми.

Література

1. Бахтин М. Проблемы поэтики Достоевского / М. Бахтин. – М. : Сов. писатель, 1963.– 362с.
2. Гей Н. Соотношение факта и идеи как проблема стиля / Н. К. Гей // Теория литературных стилей. Под ред. Гея Н. – М. : Наука, 1978. – С.307–330.
3. Достоевский Ф. Бесы. / Ф. Достоевский. Полное собрание сочинений : в 30-ти томах. – Л. : Наука, 1973. – Т. 11. – С. 58 – 308.
4. Кубрякова Е. Об установках когнитивной науки и актуальных проблем когнитивной лингвистики / Е. С. Кубрякова // Известия АН : серия литературы и языка. – Май-июнь 2004. – Т. 63. – № 3. – С. 3 – 12.
5. Чижевський Д. До проблеми двійника у Достоевського / Дмитро Чижевський : філософські твори : у 4 т. – Т. 3. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 360 – 384.
6. Чижевський Д. Достоевський-психолог / Дмитро Чижевський : філософські твори : у 4 т. – Т. 3. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 343 – 359.

Аннотация

Е.А. Быстрова. Портрет как стилеобразующий фактор в романе Ф. Достоевского «Бесы».

В статье рассмотрены некоторые составляющие поэтики произведений Ф. Достоевского в аспекте антропологии. Антропология открывает новые перспективы исследования духовной жизни человека, понимания ее в множестве проявлений. Исследованы функции портрета в романе Ф. Достоевского «Бесы». Портрет рассматривается как процесс создания личности в произведении. Выведены разные по функциональности виды портретов.

Ключевые слова: портрет, поэтика, функциональность, антропология, стиль, когнитивные науки.

Анотація

О.О. Бистрова. Портрет як стилетворчий фактор в романі Ф. Достоевського «Біси»

В статті розглянуто деякі складові поетики творів Ф. Достоевського в аспекті антропології. Антропологія відкриває нові перспективи дослідження духовного життя людини, розуміючи її в складності проявів. Були досліджені функції портрету в романі Ф. Достоевського «Біси». Портрет розглянутий як процес творення особистості в творі. Виведені різні по функціональності види портретів.

Ключові слова: портрет, поетика, функціональність, антропологія, стиль, когнітивні науки.

Summary

O.O. Bystrova. Portrait as a stylish factor in the F. Dostoevsky's novel "Besy" ("The Possessed")

The article deals with the some of the feathers of the poetic of F. Dostoevsky's literary works through the anthropology. Anthropology gives the new perspective for the researching the spiritual life, understanding its difficulties.

We investigated the functions of the portrait in the F. Dostoevsky's novel "Besy" ("The Possessed"). The portrait is considering as the process of creating of the personality in the text. There were formed some kinds of portrait with different functions.

Кew words: portrait, poetic, functions, anthropology, style, cognitive science.

Стаття прорецензована і рекомендована до друку доктором філологічних наук, професором Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка, Красновою Людмилою Володимирівною.